

19. Yüzyılda İstanbul Kahvehaneleri

Cengiz Kırıl

Adım Başı Kahvehane

19. yüzyıl İstanbul'unu ziyaret eden Avrupalı seyyahlar şehirde binlerce kahvehane olduğunu çoğu zaman bir şaşkınlık içinde anlatırlar. Hatta Fransız seyyah Lumieres İstanbul'u büyük bir kahvehaneye benzetir. Çok da yanlış bir benzetme değil. Bu yazıda bu büyük kahvehanenin eşliğinden içeri başımızı uzatıp içeride kimlerin oturduğuna, kahvecinin kim olduğunu görmeye çalışacağız. Önce sayılarına bir göz atacağız kahvehanelerin, sonra bu mekanları kimlerin işlettiğine, en son da müşterilerin kimler olduğuna.

Seyyahların İstanbul'da bu kadar çok kahvehane görmeleri karşısında duydukları hayretleriyle beslenen çoğu zaman abartılı tahminlerinin dışında, 19. yüzyılda veya daha önceki dönemlerde İstanbul'daki kahvehane sayısına dair elimizde kesin bir veri yok. Ancak bazı Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak bir takım ayağ ı yere basan tahminler üretmek mümkün. Örneğin, 19. yüzyılın ilk yıllarında hazırlandığı anlaşılan ve Boğaz'ın Dolmabahçe'den Rumeli Kavağına kadar olan bölümüyle, Hali ç'i n Eyüp ve Hasköy mahallelerinde bulunan esnafın dökümünün yapıldığı bir defter, kahvehaneler hakkında da önemli bilgiler içeriyor. 1656 dükkan ve 148 bahçe-bostanın mahallelere göre sıralandığı bu defterde, bu işyerlerini işletenlerin ve çalışanlarının isimleri, varsa ünvanları, nereli oldukları ve nerede yaşadıkları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş. Dükkanları çeşitlerine göre dökümünü yaptığımızda, kahvehanelerin ilk sırada yer aldığı görüyoruz. Dolmabahçe'den Rumeli Kavağı'na kadar olan bölümde 108 ve Haliç bölümünde ise 106 aded olmak üzere, toplam 214 kahvehanenin şehrin bu iki bölümünün en yoğunluklu dükkan tipini oluşturduğu anlaşılıyor. Kahvehaneleri, 142 bakkal ve 141 berber (ki pek çoğu kahvehanelerle benzer işlevler de taşımaktaydı) uzak ara ile takip etmekte. Elimizdeki örneklemenin İstanbul'un tümü için bir genelleme oluşturabilecek kadar büyük olduğunu düşünürsek, 19. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'da her 7-8 dükkandan birinin kahvehane olduğunu söyleyebiliriz. Belki, 19 ü yıl seyyahları arasında en güvenilirlerinden biri olan ve 1840'ların başında İstanbul genelinde 2.500 civarında kahvehane olduğunu tahmin eden Charles White çok da yanılmıyordu.

Boğaziçi Kahvehanelerin Semtlere Göre Dağılımı (1800 civarı)

Dolmabahçe 5
Beşiktaş 22
Kılıç Ali 10
Ortaköy 5
Kuruçeşme 4
Arnavutköy 5
Bebek 4
Rumeli Hisarı 13
Büyükdere 5
Emirgan(oğlu) 6
İstinye 7
Yeniköy 9
Sarıyer 8
Rumeli Kavağı 5
Toplam 108

Bu kahvehaneler oldukça küçük mekanlardı. 214 kahvehaneden 145 tanesi, diğer bir deyişle üçte-ikisinden fazlası yalnızca bir kişilik işletmelerdi. Geriye kalan kahvehanelerde ise dükkan sahibinin yalnızca bir yardımcısı (ta'bi) vardır. Listemizde ustanın yanında çalışan iki yardımcılı yalnızca bir tek kahvehaneye rastladık. Bu defterde dökümü yapılmayan sur içi veya ticaret merkezi Galata'daki kahvehanelerin azından bazıları çok daha büyük olabilir. Ancak tipik mahalle kahvehanelerinin çoğunlukla 15-20 müşteriye hizmet verebilecek büyüklükte mekanlar olduğunu söyleyebiliriz.

Kahvehane Sahipleri

Bununla bağlantılı olarak kahvehane sahiplerinin kimler olduğu akla gelen ilk sorulardan biri. Elimizdeki kaynak buna dair bilgiler de veriyor bize. Kahvehaneler genelde Müslümanlar tarafından işletilmekteydi. 214 kahvehanenin 205'i Müslümanlar tarafından işletilirken, kalan 9 kahvehane, 4 Rum, 4 Ermeni ve 1 Yahudi tarafından çalıştırılmaktaydı. Böylesine bir Müslüman tekeli diğer çok az esnaf grubunda görülür. Dökümü yapılan 1656 dükkanın yarısından azının (729 aded) Müslümanlar tarafından işletildiğini göz önünde bulundurduğumuzda, her dört Müslüman esnaftan birinin kahvehane işlettiğini söyleyebiliriz. Bu arada hemen belirtelim. Aşağıda daha ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere, kahvehane sahiplerinin ezici çoğunluğunun Müslüman olmasının kahvehanelere yalnızca Müslümanların gittiği bir "Müslüman mekânı" varsayımına yol açmamalı. Tıpkı, hukuken sadece gayrimüslimler tarafından işletilen İstanbul'daki 600'den fazla meyhaneye yalnızca gayrimüslim tebaanın gittiğini varsaymamamız gerektiği gibi.

Aslında neden Müslümanların bu kadar yoğunluklu olarak kahvehane işlettiği sorusunun cevabı biraz da bu Müslüman kahvecilerin kimler olduğunda saklı. Zira İstanbul'da (ve çok muhtemelen imparatorluğun diğer bölgelerinde) 19. yüzyıl başlarında kahvehane işletenlerin önemli bir bölümü (kategorik olarak hepsi Müslüman olan) yeniçilerdi. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, elimizdeki esnaf defteri Boğaz ve Eyüp civarında kaydedilen esnafın ünvanlarını da vermektedir. Defterde dökümü yapılan Müslüman esnafın yaklaşık beşte biri beşe, odabaşı gibi askeri ünvanlar taşımakta. Diğer bir deyişle her beş Müslüman esnaftan biri - bu ünvanı taşıyan herkesin aktif yeniçeri olmayabileceğini hatırla tutarak - doğrudan veya dolaylı olarak yeniçeri ocağıyla bağlantılıydı. Bu durum kahvehaneler açısından çok daha dramatik sonuçlar ortaya çıkarıyor. 71 kahvehane sahibinin askeri ünvanı var. Buna göre, İstanbul'da dükkan işleten her iki yeniçeriden birinin kahvehanesi vardı. Veya tersten söylersek, her üç kahvehaneden biri bir yeniçeri tarafından işletiliyordu.

Dişe dokunur bir sermaye veya beceri gerektirmeyen, ancak sağlam bir toplumsal ilişki ağına sahip olmanın oldukça önemli bir rol oynadığı kahvehane işletmeciliğinin, 17. ve 18. yüzyıllarda siyasal muhalefetin ve toplumsal hareketlenmelerin en önemli ateşleyicisi olan yeniçeriler tarafından neden bu kadar çok rağbet gördüğü açıktır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren iktisadi krizin derinleşmesi ve para taşıyıcılarının artmasıyla fukaralaşan yeniçerilerin askerlik mesleğinin yanı sıra ticaretle uğraşmaya başladıkları bilinen bir olgu. Bu sürece paralel olarak, yeniçeri kahvehaneleri de 17. yüzyıldan itibaren İstanbul'da ortaya çıkmaya başladı ve yeniçerilerin ocaktan sonra en önemli bir araya geldikleri mekan oldu. Yeniçerilerin hayatında böylesine merkezi yeri olan kahvehanelerin, sık sık yaşanan yeniçeri isyanlarında bir karargah rolü oynaması da bu olgunun elbette doğal bir sonucuydu. Örneğin, III. Ahmet'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan 1730 yılındaki Patrona Halil isyanı, isyan liderlerinden bir yeniçerinin kahvehanesinde başlamıştı. Benzer şekilde, 1807 yılında III. Selim'i, yeğeni IV Mustafa lehine tahttan çekilmeye zorlayan Kabakçı Mustafa isyanının liderlerinden Mustafa Ağa, At Pazarında kahvehane işletiyordu. İsyanın başarıya ulaşmasının ardından Mustafa Ağa yeniçeri ocağının en önemli rütbelilerinden olan sekban başlığı yükseltilmişti. Her yeniçeri bölüğünün mensuplarından birinin sahibi olduğu ve bölükteki yeniçeriler tarafından düzenli gittikleri bir kahvehanesi vardı. Her yeniçeri bölüğünün kendine özgü nişanı, kahvehanedeki kahve ocağının üzerine asılır ve bölüğün mekânı olduğunu simgelerdi. Yeniçeri ve kahvehane arasındaki bu organik bağ, 1826 yılında Yeniçeri ocağını ortadan kaldıran II. Mahmut'un yaklaşık iki yüz yıldır uygulanmayan, kahvehaneleri toptan kapatması emrinde de görülür. Katliamdan haftalar sonra, İzmit'te Gazi Baba mahallesinde kahvehane işleten eski yeniçeri Sofuoğlu Mehmet, mensubu olduğu 46. bölüğün nişanı olan baltayı üzerini kireç sıvayarak gizlemiş ama durumun ortaya çıkmasıyla yakayı ele vermiş ve katledilmekten kurtulamamıştı.

Kahvehane Müşterileri

Kahvehanelere kimlerin gittiği sorusuna gelince. Elbette ilk söylenmesi gereken bu mekanların erkeklere ait ve erkeklere dair mekanlar olduğudur. Kahvehaneler, tarihleri boyunca, sadece kadınları değil aynı zamanda çocukları da dışlar. Kahvehaneye girebilmek, genç bir erkeğin "adam" olmasının toplumsal onayı anlamına gelirdi. Bu çerçevede kahvehaneler, toplumsal ilişkilerin genel bir haritasını çıkarabileceğimiz birer 'mikro- toplum' niteliği taşımazlar. Dolayısıyla, kadınların ve çocukların dışarıda tutulduğu bu yetişkin erkek sığınağına bakarak, genelde Osmanlı toplumuna ve özde İstanbul halkının günlük yaşayışına dair analizler yapılabileceğini iddia edemeyiz. Bu yalnızca kadın ve çocukların niceliksel olarak dışlanmasına dair değil, farklı cinsiyet ve yaş grupları arasındaki toplumsal ve tarihsel ilişkilere dair anlamlı niteliksel sonuçlara varmamız açısından da bir engel.

Bununla beraber, cevabından beklentilerimizin sınırlarını düzgün bir şekilde çizdiğimiz ölçüde, kahvehane müşterileri kimlerdi sorusunun ucu kapalı bir soru değildir. Zira kahvehanelere kim gider, neden gider, kimlerle sohbet eder türü sorular çerçevesinde söyleyeceklerim, farklı sınıflar ve dinsel-dilsel gruplar arasındaki ilişkilere dair önemli ipuçları da sunar. Kahvehanelerin müşteri profiline dair yine Avrupalı seyyahlar genel gözlemlerde bulunmuşlardır. Çoğu zaman çelişkili, abartılı ve önyargılı oldukları sıkça vurgulanan bu seyahatnamelerdeki gözlemleri, eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden doğru kabul etmek mümkün değil. Ancak en az bu seyahatnamelerin kendisi kadar önemli bir sorun, bu seyahatnamelerin çağdaş yorumları. Örneğin, 17. yüzyıl Fransız seyyahı Thevenot, kahvehanelere ilişkin olarak, "din ya da toplumsal mevki ayrımı olmaksızın her türden insan bu yerlere gidiyor" tesbitinde bulunur. Erken dönem kahve ve kahvehaneler üzerine en derli toplu olma vasfını muhafaza eden çalışmasında ise Hattox, Thevenot'un kahvehanelerin farklı sosyal sınıflara mensub kimseleri barındırdığı gözlemini, diğer seyyahların da benzer gözlemlerine de dayanarak onaylarken, farklı dinlere mensub olanların kahvehanelerde birarada bulduklarına dair diğer gözlemi "fazla iyimser" bulur. Zira Hattox'a göre, şeriat Müslüman ve gayrimüslimler arasında açık hukuki engeller koyar ve kendi grubu dışındaki kişileri hor gören insani eğilimle bu engeller yıkılmaz bir duvar hale gelir. Bu anlayışla da şu sonuca ulaşır: "Sözü edilen engeller son derece çetindi ve bir fincan kahve, bir çubukluk tütün ve gevşetici bir satranç oyunuyla yıkılmaları bir hayli zordu. Bütün dinlerden müşterileri ağırlayan kahvehanelerin var olup olmadığı bile kesin değildir."

Thevenot'un kahvehanelerde farklı dinlerden insanların bir arada bulunabildiği gözlemini, Hattox herhangi bir dayanağı olmaksızın elinin tersiyle iterken, bugün ancak hayal etmek zorunda kaldığımız, nüfusunun yarısının gayrimüslim olduğu, neredeyse bir düzine dilin konuşulduğu Osmanlı İstanbul'undaki günlük yaşama hem formalist hem de ulus-devletin dayattığı gözlüklerle bakmaktadır. Madem ki Osmanlı toplumu, dinsel ayrımcılığın düzenin temeli, toplumsal geçişkenliğin bir suç, ihlal veya en iyisinden istisna olmasını emreden İslami prensiplerle yönetilen bir toplumdur, o halde kahvehanelerde veya diğer kamusal mekanlarda farklı dinlere mensub kişilerin bir arada sosyalleşmeleri beklenemez!

Hattox değerlendirmelerini genellikle 16. ve 17. yüzyıllarla sınırlı tutmakta. Ama en azından 19. yüzyılda durum hiç de onun varsaydığı gibi değil. Bu tesbiti de yüzyıl ortalarında İstanbul kahvehanelerinde yapılan sohbetlere kulak vererek ve bu konuşmaların kimler arasında geçtiğine bakarak yapıyoruz. François Georgeon "kahvehanelerin tarihi, büyük ölçüde sohbetlerden, rivayetlerden, fiskoslardan, iç çekmelerden ve sessizliklerden meydana gelen sözlü bir tarihtir... Kahvehanede kurulan hayallerin, hatta hazırlanan komploların tek şahidi duvarlardır" diyor, İstanbul kahvehaneleri üzerine bir yazısında. Neyse ki dilsiz duvarlardan başka şahidi de var bu mekanlarda olup bitenlerin. 1840'lı yıllarda hafiyeler tarafından çoğu kahvehane sohbetlerine kulak kabartarak hazırlanmış bir dizi rapor, kahvehanelerde yapılan sohbetlerin fısıltıların ulaştırıyor günümüze. Bu raporlar farklı amaçlarla hazırlanmış olsalar da kahvehane müdavimlerinin genel profili hakkında bir takım ipuçları sunuyor. İstanbul'un değişik semtlerinde yaklaşık 500 farklı kahvehaneye referans verilen bu raporlarda, sohbetin kimin kahvesinde geçtiği belirtildiği gibi, sohbeti yapanların isimlerinden dinlerini ("milletlerini"), mesleklerinden ise aşağı yukarı sosyal statülerini belirlemek mümkün. Bu raporlarda biraz önce 19. yüzyılın başları için yaptığımız tespiti, yani kahvehane sahiplerinin büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunun yüzyıl ortasında da geçerli olduğunu görüyoruz. Ama daha da önemlisi 150 yıl önce hazırlanan bu raporlardan, Müslümanlar kadar Osmanlı tebaası olsun olmasın gayrimüslimlerin de kahvehanelere gittiklerini anlıyoruz. Bu noktada daha önemli soru, Hattox'un yukarıda değinildiği gibi pek iltifat etmediği, farklı dinlerden kahvehane müdavimlerinin *aynı* kahvehanelere gidip gitmediği. Eldeki veriler, kahvehanelerin farklı dinlere göre ayrılmış bir müşteri profili barındırmadığını gösteriyor. Örneğin, Ermeni kuyumcu Karabet'in Hüseyin'in kahvesinde Müslüman arkadaşlarıyla Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanını konuştuğunu, Abdullah ağa'nın Kumkapı'da Ohim'in kahvesini sık sık ziyaret ettiğini, gene çoğu Müslümanlar tarafından işletilen Galata kahvehanelerinde gayrimüslim tüccarların Akdeniz'deki ticaret hakkındaki sohbetlerini bu raporlardan okumak mümkün. Bu örnekler çoğaltılabilir; ancak sonuç değişmez: Dini farklılıklar ve Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki hukuki ayrımcılığın, İstanbul'un kahvehane gibi kamusal mekanlarındaki sosyal dokuya olan etkisi Osmanlı hukuk sisteminin bize yansıttığından oldukça farklı bir resim ortaya koymaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, daha az kesinlikte olmakla beraber, mesleklerden kahvehane müşterilerinin toplumsal statülerine dair bazı gözlemler yapmak da mümkün. Kahvehane müşterileri arasında en göze çarpan meslek gruplarının esnaflar, tüccarlar, taşradan geçici olarak İstanbul'a gelmiş kişiler, kavas, katib gibi düşük-orta dereceli devlet memurları ve askerler olduğunu görüyoruz. Bunun yanında imam ve müezzinlerin yalnızca müşteri olarak değil, kahvehane sahipleri olarak da sıkça belirttiklerini geçerken söyleyelim ve topluma davranışlarıyla "örnek" müslümanlar ve kişilerin kahvehane gibi "düşük" yerlere nasıl olup da gidebildiklerinin gene seyyahlar tarafından hayretle karşılandığını da not edelim. Hiç kuşkusuz esnaf-tüccar takımının refah düzeyleri birbirlerinden farklılık göstermekteydi. Sözgelimi kahvehane müşterileri arasında zikredilen kuyumcu ve simsar gibi bazı kimselerin refah düzeylerinin diğer sıradan esnaftan yüksek olduğunu varsayabiliriz.

Bu noktada en az kahvehane müşterilerinin sınıfsal profili kadar önemli bir diğer soru da kimlerin kahvehaneye gitmediğiyle ilgili. Bu noktada, Thevenot gibi bazı seyyahların kahvehanelerin hem din açısından hem de sosyal statü açısından heterojenliğine ilişkin varsayımlarında, ilkinde değilse bile ikinci noktada biraz iyimser olduklarını söyleyebiliriz. Sözgelimi yüksek mevkili bir devlet memurunun veya yüksek rütbeli bir askeri, kahvehane müdavimleri arasında bulmak herhalde pek mümkün değildi. En azından elimizdeki bu raporlar yüzbaşından daha üst rütbede bir askerin kahvehaneye adım attığına dair herhangi bir kanıt sunmuyorlar. Dolayısıyla Nerval gibi kimi seyyahların kahvehaneleri tanımlarken, "bir paşayla dilenci, ya da bir beyle hamal yan yana oturabiliyordu" türünden varsayımları - her ne kadar Avrupa'daki kamusal mekanlardaki sınıfsal ayrışma ile karşılaştırdığımızda İstanbul kahvehaneleri daha heterojen mekanlar olarak görünseler bile - muhtemelen bir abartıdan öteye gitmez. En azından, refah ve statülerini devlete borçlu olan kent elitleri için kahvehaneler çoğunlukla tiksintiyle bakılan yerlerdi.

Bu tiksinti, kalabalık kitlelerin baştaçı ettiği, bu özelliğinden dolayı devletin hep şüpheyle bakıp fitne ve fesat yuvası olarak tanımladığı mahalle kahvesinin, Batı'nın Doğu'ya dair ve kendine Batılı gözlüklerle bakan 19. yüzyıl Osmanlı aydınının kendine dair en güçlü imgelerinden birisi olmasıyla yakından ilgili elbet. Kahvehanelere ve müşterilerine bakıp kendi toplumundan utanan bu mütereddid toplum mühendisleri için burası Doğu'nun maddileştiği yer; ne yaşayan ne de ölü, durağan zamanın geçmesini bekleyen uyusukların mabedidir. Berlin kafelerinin "nür"undan gözleri kamaşan Mehmet Akif'in, İstanbul kahvehanelerine dair İslariyle bitirelim.

Mahalle kahvesi şarkın harîmi katilidir

Tamam o eski batakhaneler mukabilidir.

Zavallı ümmet-i merhûme ölmeden gömülür;

Söner bu hüfrede idrâki, sonra kendi ölü...

Bu konuşma, *İstanbul Dergisi* 'nin Ekim 2003 tarihli 47. sayısında da yayımlanmıştır.